

Wojtylak, Marek

Pozostałość aktowa rzemiosła z czasów II wojny światowej w zasobie archiwum w Łowiczu

Rocznik Mazowiecki 15, 185-198

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marek Wojtylak

Pozostałość aktowa rzemiosła z czasów II wojny światowej w zasobie archiwum w Łowiczu

Dokumentacja polskiego rzemiosła z okresu II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu stanowi mało poznany obszar badawczy archiwistyki. Dotyczy to w szczególności pozostałości aktowej z terenu Mazowsza, odnoszącej się do funkcjonowania rzemiosła na szczeblu gminy, miasta i szerzej – powiatu. Większość źródeł bezpośrednich, a więc akt wytworzonych przez kancelarie cechów, nie zachowała się. Część figuruje w ewidencji archiwów państwowych jako dokumentacja szczątkowa cechów, inne zaś przechowują nadal cechy rzemiosł różnych bądź izby rzemieślnicze¹. Zdekompletowanie akt nie jest zresztą jedyną przeszkodą w badaniach archiwalnych. Problemem wydaje się również łączne traktowanie przez archiwistów akt instytucji rzemiosła z pozostałością aktową cechów².

Opracowanie niniejsze ma na celu przybliżenie organizacji rzemiosła z terenu Łowicza i powiatu łowickiego oraz pokazanie zmian, które się dokonały w jego strukturze w latach II wojny światowej i w początkach Polski Ludowej. Oprócz opisu charakterystyki zachowanej z tego okresu dokumentacji, pokazania jej rodzajów i przeznaczenia, poruszone zostaną ponadto sprawy funkcjonowania kancelarii Powiatowej Grupy Rzemiosł na powiat łowicki w Łowiczu i kancelarii cechów branżowych, ich związku z instytucjami nadzorującymi,

¹ Na przykład powojenne akta cechowe z rejonu piaseczyńskiego przechowywane są w Izbie Rzemieślniczej m.st. Warszawy i Rejonowym Cechu Rzemiosł Różnych w Piasecznie; zob. W. Bagieński, *Akta cechów miasta Piaseczna pod Warszawą oraz materiały dotyczące spraw cechowych w aktach magistratu XVIII–XX wieku*, „Archeion”, T. LXXXI, Warszawa 1986, s. 121; E. i W. Bagieńscy, *Historia rzemiosła rejonu piaseczyńskiego*, Piaseczno 1981 (maszynopis) s. 357 i nast.

² W archiwistyce przyjęło się określać aktami cechowymi całość dokumentacji po cechach i instytucjach rzemiosła. Tymczasem w okresie okupacji i po zakończeniu II wojny światowej uległa zmianie organizacja rzemiosła. Pojawiły się instytucje skupiające różne specjalności rzemieślnicze w podziale na branże przemysłowe, następnie po wojnie – o podobnej strukturze związki cechów i cechy zjednoczone; i wreszcie w latach 50. – cechy rzemiosł różnych.

sprawy trybu postępowania z aktami po wojnie oraz inne zagadnienie kancelaryjno-archiwalne. Zanim przystąpię do omówienia powyższych problemów, zasadne jest przybliżenie okoliczności, w jakich akta łowickiego rzemiosła znalazły się w zasobie archiwalnym.

W 1957 r. Cech Rzemiosł Różnych w Łowiczu przekazał do Powiatowego Archiwum Państwowego ok. 120 jednostek archiwalnych (dalej – j.a.) łowickiego rzemiosła. Z całości tej dokumentacji utworzono wówczas dwa zespoły archiwalne: Różne cechy miasta Łowicza 1645–1936 i Cech Rzemiosł Różnych w Łowiczu 1923–1950. W skład pierwszego weszły szczątki akt cechowych, z których w 2000 r. wydzielono 14 samodzielnych zespołów szczątkowych łowickich cechów, ujętych następnie we wspólny inwentarz ksiązkowy. Zawartość drugiego zespołu poddano analizie, która wykazała, iż przejęte akta nie stanowią dokumentacji własnej instytucji, a są jej sukcesją bierną po wcześniej działających organizacjach rzemiosła. Po wydzieleniu kilku jednostek do zespołów odrębnych cechów w Łowiczu dokonano zmiany nazwy całego zespołu, a po uporządkowaniu sporządzono do niego inwentarz ksiązkowy.

Zespół Powiatowej Grupy Rzemiosł na powiat łowicki w Łowiczu (Kreisgruppe Handwerk für den Kreis Lowicz in Lowicz) utworzony został w Oddziale Archiwum Państwowego m.st. Warszawy w Łowiczu w 2001 r. Liczy ogółem 84 j.a., 0,98 mb., jest więc niewielkim zespołem archiwalnym, który zasadniczą cezurą obejmuje lata 1940–1945. Tym niemniej znalazły się w nim akta powstałe wcześniej, przeważnie jako załączniki do spraw ogólnych: odpisy aktów notarialnych czy zaświadczenia potwierdzające uprawnienia zawodowe lub umowy o naukę rzemiosła z lat 1929–1939. Uzewnętrzniono ponadto w datacji zespołu – jako posteriora – wpisy, głównie w dokumentacji księgowej i rejestrach, powstałe już po likwidacji Powiatowej Grupy Rzemiosł, tj. w okresie 1945–1950, których dokonywano w kancelarii Powiatowego Związku Cechów w Łowiczu.

Okres 1940–1942

Powiatowa Grupa Rzemiosł w Łowiczu (PGRzŁ) powołana została w 1940 r. przez okupacyjne władze niemieckie w celu organizacji i kontroli rzemiosła w mieście i na obszarze powiatu łowickiego. Podporządkowywała ona instytucjonalnie wszystkie działające cechy rzemieślnicze, przy formalnym jedynie zachowaniu organizacji cechów na zasadach dobrowolności³. Istotną zmianą w stosunku do wcześniej funkcjonującego systemu cechowego było wprowa-

³ Wprowadzony system cechowy stanowił w praktyce odejście od rozporządzenia Prezydenta RP z 7 czerwca 1927 r. o prawie przemysłowym (Dz.U. nr 53, poz. 468), stanowiącego o dobrowolności należenia do cechu. Warto jednak zauważyć, iż druga nowela prawa przemysłowego z 8 sierpnia 1938 r. dopuszczała wprowadzenie przymusu należenia do określonego cechu (tzw. przymus fakultatywny). Procedura była dość skomplikowana i z założenia trudna do realizacji. Na wniosek izby rzemieślniczej minister przemysłu i handlu mógł w okręgu danego cechu zarządzić głosowanie wszystkich rzemieślników określonej specjalności. W wyniku opowiedzenia się większości za obowiązkiem należenia do zgromadzenia dopuszczano możliwość objęcia przymusem cechowym wszystkich pracujących w okręgu rzemieślników (Dz.U. nr 60, poz. 463).

dzenie podziału rzemiosł na związki branżowe. Pogrupowano je na tzw. sekcje, łącząc rzemiosła o różnych specjalnościach.

Według wykazu z 1940 r., w Łowiczu powołano siedem grup rzemiosł, które skupiały następujące specjalności rzemieślnicze:

- Grupa Rzemiosł Budowlanych (murarstwo, malarstwo, zduństwo, garncarstwo, szklarstwo, kominiarstwo, kamieniarstwo, brukarstwo);
- Grupa Rzemiosł Drzewnych (ciesielstwo, stolarstwo, bednarstwo, kołodziejstwo, tokarstwo);
- Grupa Rzemiosł Metalowych (kowlarstwo, ślusarstwo, tokarstwo metalowe, zegarmistrzostwo, blacharstwo, instalatorstwo elektryczne);
- Grupa Rzemiosł Spożywczych (piekarstwo, rzeźnictwo, wędliniarstwo, cukiernictwo);
- Grupa Rzemiosł Skórzanych (szewstwo, rymarstwo);
- Grupa Rzemiosł Włókienniczych (krawiectwo oraz kapelusznictwo, powroźnictwo, tapicerstwo, kuśnierstwo i pralnia chemiczna);
- Grupa Rzemiosł Usług Osobistych (fryzjerstwo i fotografowie)⁴.

W związku z włączeniem powiatu łowickiego do obszaru dystryktu warszawskiego w Generalnym Gubernatorstwie nadzór nad Powiatową Grupą objęła Izba Rzemieślnicza w Warszawie (Handwerkskammer in Warschau), działająca w oparciu o *Regulamin dla zarządów komisarycznych cechów*, który zatwierdzony został zarządzeniem Szefa Okręgu Warszawskiego z dnia 14 czerwca 1940 roku⁵. Przejmowała ona na siebie m.in. ogół spraw związanych z rejestracją i uzyskiwaniem uprawnień rzemieślniczych, a w szczególności opiniowaniem składów komisji do egzaminów czeladniczych i mistrzowskich, dopuszczaniem kandydatów do egzaminów, zatwierdzaniem ich wyników i wreszcie wydawaniem dyplomów czeladnika i mistrza. Izba zajmowała się ponadto zatwierdzaniem budżetów i sprawozdań kasowych cechów, zamówieniami na materiały i surowce oraz ich rozdziałem na powiaty, szkoleniem zawodowym, zatwierdzaniem członków komisji rewizyjnych wszystkich cechów i lustracją biur powiatowych grup cechów i innych.

Izba Rzemieślnicza w Warszawie podlegała bezpośrednio Wydziałowi Gospodarki Urzędu Szefa Okręgu Warszawskiego GG. W czerwcu 1940 r. jego decyzją powołani zostali komisaryczni pełnomocnicy specjali Izby w poszczególnych powiatach dystryktu warszawskiego⁶. Mieli oni pełnić funkcje łączników

⁴ Według spisu wszystkich rzemiosł (ogółem 73 specjalności), opracowanego przez Izbę Rzemieślniczą w Warszawie we wrześniu 1940 r., poza 7 grupami zawodowymi rzemiosł, wyodrębnione były osobno tzw. rzemiosła koncesjonowane. W wykazie rzemiosł obowiązujących w GG z maja 1941 r. wyszczególnionych było w 7 grupach aż 101 tzw. pełnych rzemiosł, odpowiadających spisowi rzemiosł w Rzeszy; por. Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Oddział w Łowiczu (dalej – APŁ), Powiatowa Grupa Rzemiosł w Łowiczu, (dalej – PGRzŁ) sygn. 2, k. 29 i 61-67.

⁵ Ibidem, k. 8-13; kierownikiem komisarycznym Izby Rzemieślniczej w Warszawie, mającej swą siedzibę przy ul. Królewskiej 23, był do maja 1941 r. Jakub Marek, następnie funkcję kierownika Grupy Rzemiosł w Izbie Okręgowej w Warszawie sprawował Niemiec – H. Müller, a po nim – Arteltd.

⁶ Okupant nie znalazł podstaw prawnych do likwidacji izb rzemieślniczych, choć – podobnie jak izby rolnicze czy przemysłowo-handlowe – przestały one pełnić funkcje samorządu gospodarczego. W stolicach 10 powiatów dystryktu warszawskiego powołano powiatowe grupy rzemiosł z pełnomocnikami

pomiędzy rzemiosłem a miejscową władzą administracyjną (starostwem powiatowym i zarządem miejskim). Do ich zadań należało m.in. zapoznawanie rzemieślników z treścią zarządzeń władz i instytucji niemieckich, prowadzenie rejestracji rzemieślników, co wiązało się z otrzymaniem przez nich karty uprawniającej do wykonywania zawodu (przymus cechowy), jak i systematyczne zajmowanie się całością „spraw dotyczących organizacji i gospodarczego rozwoju rzemiosła na swoich terenach”⁷.

Na pełnomocnika specjalnego Izby Rzemieślniczej na powiat łowicki miano- wano Wacława Jankowskiego, byłego prezesa Towarzystwa Rzemieślniczego w Łowiczu, który zgodnie z poleceniem Izby powołał z kolei komisarycznych cechmistrzów poszczególnych grup zawodowych w Łowiczu jako kierowni- ków sekcji rzemiosł. Pełnomocnik zobowiązany był do odbywania cotygodnio- wych wspólnych zebrań z cechmistrzami. W listopadzie 1940 r. zorganizowane zostało biuro ogólne Powiatowej Grupy⁸ przy ul. Stanisławskiego 1. Jego kie- rownikiem pozostał pełnomocnik powiatowy (początkowo była to wyłącznie funkcja honorowa), natomiast prowadzeniem kancelarii biura miał zajmować się sekretarz w osobie Antoniego Kielawy. Koszty związane z urządzeniem biu- ra i jego funkcjonowaniem (wraz z poborami dla sekretarza) mieli pokrywać cechmistrzowie ze składek od rzemieślników. W kancelarii biura prowadzono wspólną dla wszystkich cechów księgę dochodów i wydatków oraz rejestr ter- minatorów i rzemieślników według grup fachowych i zawodów, zgodny ze złożonymi kwestionariuszami tych rzemieślników, którzy opłacili składki członkowskie. Rejestr ten służył jednocześnie za wykaz ewidencyjny członków cechu i uwzględniał, prócz nazwiska i imienia rzemieślnika, również adres jego zamieszkania, numer karty rzemieślniczej, dyplomu mistrzowskiego lub cze- ladniczego.

Wpis do rejestru był też podstawą do wykupienia przez rzemieślnika karty przemysłowo-podatkowej w zarządzie miejskim lub gminnym⁹. Według wspo- mnianego wyżej rejestru, w 7 grupach rzemiosła w powiecie łowickim w listo- padzie 1941 r. liczba członków cechów wynosiła ogółem 613 osób¹⁰. Rejestr uwzględniał wyłącznie rzemieślników wyznania chrześcijańskiego. Na skutek rozporządzenia o konfiskacie mienia żydowskiego przez władze okupacyjne w GG, rzemieślnicy-Żydzi pozbawieni zostali swoich warsztatów. Część ich wy-

specjalnymi Izby, w większych miastach podlegające im podgrupy z zastępcami pełnomocników (Grodzisk, Żyrardów, Wołomin, a od 1941 r. Skierniewice), zaś tam, gdzie liczba cechów nie przekraczała 50, powstały cechy zbiorowe (Żelechów, Błonie, Radzymin, Pruszków, Legionów, Otwock i Piaseczno), na czele których stali komisaryczni cechmistrzowie (zob. Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. I, s. 593). Rozwiązano jednocześnie cechy, których liczba członków nie przekra- czała 50 osób (ibidem, s. 582; oraz W. Bagieński, *akta cechów...*, op. cit., s. 153).

⁷ APL, PGRzL, sygn. 2, k. 40.

⁸ Ibidem, sygn. 1, k. 1.

⁹ Ibidem, sygn. 2, k. 68 i APL, Zbiór afiszów, sygn. 254; Odcinek pokwitowania o rejestracji był podstawą otrzymania karty przemysłowo-podatkowej w siedzibie zarządu miasta lub gminy, a wypadku zaginięcia karty rzemieślniczej mógł stanowić również dowód tymczasowy rzemieślnika. Zarządy miejskie i gmin- ne zobowiązane były przez starostwa do przedkładania corocznych wykazów wykupionych świadectw przemysłowych i handlowych (por. APL, Akta gminy Dąbkowice z siedzibą w Jamnie, sygn. 231, k. 46).

konywała pracę przymusową przy regulacji rzeki Bzury, innych (ok. 100 osób) umieszczono w tzw. Domu Pracy Przymusowej, który utworzono w 1940 r. w Łowiczu w budynku byłej szkoły publicznej nr 2 przy ul. Bratkowickiej. Dom Pracy przeniesiono następnie na teren getta na ul. Browarną¹¹. Do chwili ostatecznej likwidacji getta w Łowiczu, w marcu 1941 r., Dom Pracy zatrudniał głównie cholewkarzy, szewców, krawców niepłacących podatków, których wyroby sprzedawano po znacznie niższych cenach¹².

W biurze Powiatowej Grupy znajdowały się deklaracje rzemieślników według cechów i zawodów oraz książka kontrolna składek członkowskich. Poza wspólną dla całej grupy rzemiosł księgą kasową przechowywano również księgi przychodowo-rozchodowe i inwentarzowe wszystkich cechów. Natomiast kwitariusze przychodowe i rozchodowe posiadała tak wspólna kancelaria, jak i poszczególne cechy. Co miesiąc kancelaria Powiatowej Grupy sporządzała zestawienia i rozliczenia z cechami. We wspólnej kancelarii znajdowały się nadto umowy z uczniami o naukę rzemiosła wszystkich grup fachowych.

Od lipca 1941 r. funkcję specjalnego pełnomocnika Izby zastąpiono stanowiskiem kierownika PGRzŁ. Do 1 czerwca 1942 r. był nim dawny pełnomocnik Izby Waclaw Jankowski, po nim funkcję objął Niemiec – Wilhelm Süssdorf. Powołany też został kierownik biura – Czesław Kotowicz, woźny i dwóch pracowników pomocniczych, przy czym sekretarzem biura pozostał Antoni Kielawa¹³.

Już w lutym 1941 r. zorganizowano pierwsze kursy doksztalające dla kandydatów na mistrzów i czeladników, kolejne zaś otwarto w maju i we wrześniu. Zauważalny w przesyłanych wykazach systematyczny wzrost liczby chętnych do udziału w organizowanych kursach mógł świadczyć o potrzebach czy chęciach miejscowej ludności uzyskania kwalifikacji rzemieślniczych. Z drugiej zaś strony świadczył z pewnością o braku możliwości zdobycia innego wykształcenia, szczególnie przez młodych. Kursy i szkolnictwo zawodowe były bowiem praktycznie jedynymi dozwolonymi przez okupanta formami kształcenia ponadpodstawowego.

Kierownictwo kursów powierzono Alfredowi Urbańskiemu, dawnemu kierownikowi Miejskiej Szkoły Zawodowej w Łowiczu¹⁴. Zgodnie z instrukcją Izby Rzemieślniczej w Warszawie biuro Powiatowej Grupy przysyłało każdorazowo sprawozdanie z przeprowadzonych kursów i egzaminów. Wcześniej pro-

¹⁰ Liczba zarejestrowanych rzemieślników nie była równoznaczna ze stanem działających w danym okresie warsztatów i członków cechu w Łowiczu. Jak wynika z zachowanych wykazów, była ona dość płynna, co wiązało się z bardzo nieregularnym opłacaniem przez rzemieślników składek członkowskich i szeroko działającym podziemiem gospodarczym (zob. APŁ, PGRzŁ, sygn. 5, k. 7, 14 i nast.).

¹¹ J. Maciejak, *W czasie II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej*, w: *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 421 i 428.

¹² Na „uprzywilejowaną” pozycję rzemieślników żydowskich z Domu Pracy uskarżał się w raporcie o stanie rzemiosła w Łowiczu z 24 maja 1941 r. do warszawskiej Izby Rzemieślniczej kierownik Powiatowej Grupy (zob. APŁ, PGRzŁ, sygn. 2, k. 79, 80; oraz przyp. 16).

¹³ *Ibidem*, sygn. 4, k. 40, sygn. 45, k. 1 oraz sygn. 46, k. 6 i nast.; od czerwca do lipca 1941 r. funkcję kierownika biura powiatowego rzemiosła w Łowiczu pełnił Bernard Gorzelańczyk (zob. sygn. 2, k. 78).

¹⁴ *Ibidem*, sygn. 12, k. 8.

gram wraz z budżetem kursu i listą uczestników musiały być przedłożone Izbie do akceptacji.

Co miesiąc do Warszawy wysyłane były również sprawozdania finansowe. Cechy zobligowane były na mocy wydanej w 1941 r. instrukcji budżetowej do składania w terminie do dnia 1 listopada każdego roku preliminarzy finansowych. Roczne zamknięcie budżetowe wraz z odpisem inwentarza miało być po protokolarnym zbadaniu przez komisję rewizyjną cechu wysłane do zatwierdzenia przez kierownika do Izby Rzemieślniczej w Warszawie w terminie do 1 kwietnia¹⁵. W instrukcji zaznaczano na końcu obowiązek poświadczenia każdej księgi kasowej cechu przez Izbę.

Po włączeniu w czerwcu 1941 r. obszaru powiatu skierniewickiego do powiatu łowickiego utworzono Podgrupę Rzemiosł w Skierniewicach¹⁶. Na jej czele postawiono majstra rzeźnickiego, Jana Niklewicza, który sprawować miał odtąd funkcję zastępcy kierownika całej Grupy Powiatowej. Utworzone odrębne biuro z sekretariatem przy ul. Rynek 13 załatwiała sprawy rzemiosła na terenie całego byłego powiatu skierniewickiego, przy czym comiesięczne sprawozdania z działalności przesyłano do Łowicza. Kancelaria Podgrupy prowadzona była na tych samych zasadach, co Grupy Powiatowej. Według sprawozdania z lustracji, którą przeprowadzili 3 października 1941 r. delegaci Izby Rzemieślniczej w Warszawie, ogółem zarejestrowanych było w Skierniewicach 468 rzemieślników¹⁷. Lustratorzy stwierdzali przy okazji ogólne zaniedbanie w sprawach kancelaryjnych, m.in. brak prowadzenia wspólnej księgi przychodów i rozchodów cechów oraz aktualnego rejestru terminatorów, i wnosili o zwolnienie, zatrudnionego na stanowisku sekretarza biura, Wacława Solskiego.

Najważniejszym zadaniem Powiatowej Grupy miało być „tworzenie sprzyjających warunków dla funkcjonowania rzemiosła”. Jak wynika z *Wniosków i uwag dotyczących stanu rzemiosła*, które opracowane zostały 24 maja 1941 r., a następnie przesłane do Izby Rzemieślniczej w Warszawie przez Wacława Jankowskiego, możliwości dla produkcji rzemieślniczej były bardzo ograniczone¹⁸. Podstawowym problemem był stały brak surowców i półfabrykatów we wszystkich branżach. Przydziały materiałów do produkcji były znikome i nieregularne, co powodowało zastój bądź likwidację wielu warsztatów. Niewielkie i tylko doraźne istniały w samym Łowiczu możliwości wykonywania przez rzemieślników prac zleconych przez władze wojskowe lub administracyjne. Jak można przypuszczać, przez cały okres okupacji niemieckiej znaczna liczba warsztatów działała pokątnie, wykonując prace z surowców pochodzących z kradzieży lub przemytu. Na rozwój podziemia gospodarczego miał też zapewne wpływ ucisk

¹⁵ Ibidem, sygn. 2, k. 30.

¹⁶ *Dekret w sprawie złączenia związków gmin Łowicz i Skierniewice z dnia 24 kwietnia 1941 r.* „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”, (dalej – Dz.Rozp. dla GG), 1941, Nr 51; zob. też APL, Zbiór afiszów, sygn. 270, gdzie druk obwieszczenia starosty powiatowego dra Schwendera o połączeniu powiatów Łowicz i Skierniewice z 20 czerwca 1941 r. i „Dziennik Urzędowy Starosty w Łowiczu” 1941 nr 3, s. 14.

¹⁷ APL, PGRzŁ, sygn. 6, k. 10.

¹⁸ Ibidem, sygn. 2, k. 79, 80.

podatkowy okupanta, co znajdowało z kolei wpływ na wykazywany w oficjalnych statystykach spadek liczby zakładów rzemieślniczych¹⁹.

W biurze Powiatowej Grupy funkcjonował system kancelaryjny dziennikowy. Pisma przychodzące i wychodzące otrzymywały numer kolejny z dziennika podawczego, w którym wcześniej były rejestrowane. Numer ten łamany był przez dwie ostatnie cyfry danego roku i stanowił znak pisma. Umieszczano go w lewym górnym rogu każdego pisma pod nazwą (pieczętką) wystawcy. Według sprawozdania z lustracji, którą przeprowadzili delegaci Izby Rzemieślniczej w Warszawie w biurze w Łowiczu 2 października 1941 r., dziennik podawczy zaprowadzono tam dopiero 9 lipca 1941 r.²⁰ Wszelkie pisma przechowywane były w teczce spraw ogólnych, za wyjątkiem okólników Izby, dla których założono osobną teczkę. Z zachowanej dokumentacji wynika, iż do spraw ogólnych zaliczano zarówno korespondencję z Izbą Rzemieślniczą, a następnie Grupą Rzemiosł w izbie okręgowej w Warszawie, jak i akta związane z ustaleniem składów komisji i przebiegiem egzaminów mistrzowskich i czeladniczych. Oprócz licznych zestawień imiennych i liczbowych rzemieślników z poszczególnych grup, do teczki tej włączano również miesięczne sprawozdania z działalności, wytyczne dotyczące zakupu i reglamentacji surowców przez cechy, instrukcje budżetowe i inne. Teczki nie zamykano po upływie roku, ale gromadzono w niej pisma z kilku lat razem. Gdy jedna teczka wypełniła się pismami, zakładano następną.

Osobno przechowywano w biurze Powiatowej Grupy kwestionariusze właścicieli zakładów rzemieślniczych według kolejności numerów, które nadano w czasie rejestracji, oraz deklaracje według cechów i zawodów. Zgodnie ze wzorem opracowanym przez Izbę Rzemieślniczą w Warszawie kwestionariusz zawierać miał dane o przedsiębiorstwie (zakładzie) i osobno o jego właścicielu lub właścicielach. W pierwszej części kwestionariusza należało podać nazwę firmy lub nazwisko właściciela, adres przedsiębiorstwa, zawód (posiadany dyplom mistrzowski lub czeladniczy i numer karty rzemieślniczej), podstawę prawną działalności, datę założenia firmy i rejestracji, kategorię świadectwa przemysłowego, przybliżony obrót, ilość pracowników i inne. Druga część kwestionariusza była o wiele krótsza i prócz danych osobowych właściciela zawierała już tylko miejsce do wpisu jego wyznania oraz datę i podpis potwierdzający prawdziwość informacji podanych wyżej.

Kancelaria prowadziła również wykaz zarejestrowanych rzemieślników według grup rzemiosł i zawodów z odpowiednią adnotacją numeru kwestionariusza i adresem zakładu²¹. Wykaz ten był na bieżąco uzupełniany i służył jednocześnie za rejestr członków cechów. Tym niemniej, zgodnie z zaleceniami lustratorów Izby Rzemieślniczej, zaprowadzony został odrębny rejestr członków cechów rzemieślniczych w podziale na grupy i zawody, uwzględniający łamany

¹⁹ J. Maciejak, *W czasie II wojny...*, op. cit., s. 421; zob. też Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, op. cit., s. 575; Cz. Łuczak, *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982, s. 173.

²⁰ APŁ, PGRzŁ, sygn. 5, k. 7.

²¹ *Ibidem*, sygn. 9; tu znalazł się również wykaz rzemieślników niezarejestrowanych.

przez dwie ostatnie cyfry danego roku numer rejestracyjny każdego rzemieślnika (czeladnika bądź mistrza) oraz rodzaj posiadanych uprawnień zawodowych²². Dla celów ewidencyjnych zaprowadzono też w późniejszym czasie skorowidz rzemieślników według branż zawodowych.

Ze spraw organizacyjnych w biurze powiatowym przechowywana była także dokumentacja zawodowych kursów dokształcających (budżety, programy i wyniki egzaminów) oraz umowy uczniów o naukę w warsztatach rzemieślniczych, gromadzone w skoroszytach według grup rzemiosła. W kancelarii znajdować się miał również osobny rejestr terminatorów dla poszczególnych grup zawodów²³. Odrębną część natomiast stanowiła w biurze dokumentacja księgowania. Obok wspólnej dla wszystkich grup książki wpływów i wydatków prowadzonych było 7 podobnych ksiąg kasowych (przychodów i rozchodów) dla poszczególnych grup rzemiosł. Druki tych ksiąg opracowane zostały przez Izbę Rzemieślniczą w Warszawie i wprowadzone zapewne jako obowiązujące dla wszystkich grup rzemiosł w dystrykcie warszawskim. Każda z nich posiadała wewnętrzną numerację kart, przesnurowanych na końcu i opatrzonych lakową pieczęcią Izby wraz z podpisem jej kierownika komisarycznego²⁴.

Prowadzeniem kancelarii zajmował się początkowo wyłącznie sekretarz. Do jego obowiązków należał ogół spraw związanych z obsługą korespondencji przychodzącej i wychodzącej, a nadto prowadzenie ewidencji rzemieślników, przygotowywanie sprawozdań i preliminarzy budżetowych oraz księgowość. Pobierał on również opłaty kancelaryjne za:

- spisanie umowy o naukę rzemiosła;
- napisanie podania o dopuszczenie do egzaminu czeladniczego i mistrzowskiego;
- wszelkie inne podania do Izby Rzemieślniczej lub pełnomocnika powiatowego.

Od 1942 r. sprawy ogólne przejął w biurze jego kierownik, natomiast ewidencja i księgowość pozostały w rękach sekretarza.

Okres 1942–1945

W związku z reorganizacją gospodarki na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, wynikającą z dążeń władz okupacyjnych, by dostosować strukturę organi-

²² Ibidem, sygn. 7; prowadzenie rejestrów nie wynikało bynajmniej z dbałości o poziom rzemiosła, bardziej zaś służyło kontroli podatkowej, a niewykluczone, że wynikało z obaw o współpracę rzemieślników z państwem podziemnym.

²³ Lustratorzy Izby Rzemieślniczej z Warszawy stwierdzali w sprawozdaniu z 1941 r., iż zaprowadzono w kancelarii biura Powiatowej Grupy w Łowiczu jedynie rejestry terminatorów dla grupy skórzanej i drzewnej, brakowało również osobnego rejestru egzaminów z kursów dokształcających (ibidem, sygn. 5, k. 7).

²⁴ Ibidem, sygn. 2, k. 5; Izba Rzemieślnicza w Warszawie opracowała w 1940 r. dwa wzory książki kasowej, które miały być następnie rozesłane pełnomocnikom specjalnym – jedna dla cechu, druga zaś dla ogólnej kancelarii cechów. W zespole PGRzŁ zachowały się zaledwie 3 księgi przychodów i rozchodów grup: drzewnej, spożywczej i usług osobistych z wpisami miesięcznych sald od stycznia 1941 r. do listopada bądź grudnia 1943 r. (ibidem, sygn. 17, 42 i 74).

zacyjną rzemiosła do wzoru obowiązującego w Rzeszy, zamiast Izby Rzemieślniczej w Warszawie powstała okręgowa grupa rzemiosła dla dystryktu warszawskiego, która wchodziła na mocy rozporządzenia Franka – podobnie jak inne grupy dystryktowe – w skład grupy rzemiosła GG jako części składowe Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruch (Komunikacja) w Centralnej Izbie Gospodarki Ogólnej w Krakowie z odpowiednikami w dystryktach (Distriktskammer für die Gesamtwirtschaft). Przejęły one majątek dawnych izb rzemieślniczych²⁵.

Według schematu organizacyjnego na dzień 23 maja 1942 r., Grupa Rzemiosł w Grupie Głównej w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Warszawie dzieliła się na 9 okręgowych (powiatowych) grup: Garwolin, Grójec, Łowicz, Mińsk Mazowiecki, Ostrów, Siedlce, Sochaczew, Sokołów i Warszawa miasto i teren, które wewnętrznie pogrupowane były w 7 zawodowych (fachowych) związkach rzemiosł: budowlanym, usługowym, drzewnym, skórzanym, metalowym, spożywczym i włókienniczym²⁶. Rzemieślnicy mogli organizować się w samodzielne cechy, które podlegały osobnej rejestracji w Grupie Głównej Izby Okręgowej w Warszawie. Proces ten przebiegał na obszarze powiatu łowickiego bardzo powoli i dopiero w 1943 r. pozwolenie na organizację otrzymały następujące cechy rzemieślnicze:

- Cech Rzemiosł Odzieżowych (krawcy damscy i męscy);
- Cech Rzemiosł Skórzanych (szewcy i rymarze);
- Cech Rzemiosł Drzewnych (stolarze);
- Cech Rzemiosł Metalowych (ślusarze, blacharze i instalatorzy);
- Cech Fryzjerów;
- Cech Rzeźników;
- Cech Kowali.

Powyższe zestawienie obejmuje tylko te spośród cechów, których akta rejestracyjne zachowały się do naszych czasów. Dołączyć należałoby do niego również Cech Rzemiosł Budowlanych, który obejmował m.in. murarzy, malarzy i kominiarzy oraz powołany w Łowiczu w 1944 r. jeszcze jeden – Cech Piekarzy i Młynarzy, który wyodrębnił się z dawnej grupy rzemiosł spożywczych, podobnie jak cech rzeźników²⁷. Zmiany w strukturach organizacyjnych łowickie-

²⁵ Rozporządzenie o utworzeniu Izb dla gospodarki ogólnej w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 3 marca 1941 r. (Dz. Rozp. dla GG 1941 nr 18) i Rozporządzenie celem zmiany rozporządzenia o utworzeniu Izb dla gospodarki ogólnej w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 22 grudnia 1941 r. (Dz. Rozp. dla GG 1941 nr 122); Grupie Głównej od 1 stycznia 1942 r. miały podlegać wszystkie izby przemysłowo-handlowe i izby rzemieślnicze w GG (zob. B. Ratyńska, *Ludność i gospodarka Warszawy i okręgu pod okupacją hitlerowską*, Warszawa 1982, s. 249; oraz *Raporty Ludwiga Fischera, Gubernatora Dystryktu Warszawskiego 1939–1944*, wybór i oprac. K. Dunin-Wąsowicz i inni, Warszawa 1987, s. 777 i przyp. 2).

²⁶ Na podstawie schematu w: Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Inwentarz archiwalny, *Grupa Główna Gospodarka Przemysłowa i Ruch w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Warszawie 1939–1944*, t. CXXIII, oprac. R. Badura, Warszawa 1977; z dokumentacji Grupy Rzemiosł w izbie okręgowej zachowały się tylko dwie jednostki: sygn. 274 (Spis zakładów rzemieślniczych z terenu Warszawy należących do reichsdeutscheów lub volksdeutscheów z 1942 r.) i 275 (Wykaz rzemieślników firm niemieckich w Warszawie oraz okręgu warszawskim b.d.).

²⁷ W przypadku pierwszego z wymienionych cechów zachował się zaprowadzony w 1943 r. dziennik główny, natomiast przy drugim – jedynie księga protokołów zarządu cechu z wpisami od 1944 r. (APŁ, PGRzŁ, sygn. 44 i 48).

go rzemiosła wynikały ze wzrastającej roli jednych grup zawodowych kosztem drugich, co podyktowane mogło być wzrostem zapotrzebowania na określone usługi i towary w warunkach okupacji oraz możliwościami pozyskiwania surowców do produkcji.

Cechy formalnie nadal podlegały Powiatowej Grupie, z tą różnicą, że na ich barki bezpośrednio przerzucono cały ciężar prowadzenia spraw finansowo-księgowych i rejestracyjnych. W związku z tym inwentarze i akta złożone wcześniej w Powiatowej Grupie miały nowo utworzone cechy zabrać za pokwitowaniem do swoich kancelarii. Na czele cechu stał zarząd z podstarszym, sekretarzem i skarbnikiem, pochodzącymi z nominacji Grupy Rzemiosł w izbie okręgowej w Warszawie. Osobno wyznaczani byli kierownicy grup zawodowych oraz cechmistrzowie oddziału cechów w Skierniewicach.

Każdy cech miał za zadanie zorganizować i uruchomić własną kancelarię, przy czym skład personalny sekretariatu biura musiał uzyskać akceptację kierownika Powiatowej Grupy. W przypadku, gdyby cech nie potrzebował samodzielnego pracownika, mogła być przyjęta do sekretariatu jedna osoba dla 2 lub 3 cechów. Starszy cechu miał obowiązek zawiadamiania o zebraniach zarządu i uzyskiwać zgodę na zwołanie zebrania ogólnego wszystkich członków cechu. Korespondencja między cechami a Grupą Rzemiosł w Warszawie, w języku polskim lub niemieckim, mogła odbywać się w sposób bezpośredni, z pominięciem Powiatowej Grupy²⁸.

W kompetencji kierownika Powiatowej Grupy pozostawały m.in. sprawy arbitrażowe w sporach między członkami cechów, prowadzenie rejestrów mistrzów i czeladników, czuwanie nad regularnym opłacaniem składek członkowskich i in. Cechy były zobowiązane także do przesyłania w dwóch egzemplarzach swoich budżetów, które opracowywano w porozumieniu z kierownikiem.

W instrukcji budżetowej zwracano uwagę, aby budżet był zrównoważony, a każda pozycja dokładnie uzasadniona. Pouczano też, aby w pozycji „wpływy ze składek”, oprócz jej wysokości, podawano również ilość warsztatów i liczbę zatrudnionych pracowników²⁹. Opłaty za rejestrację umów o naukę rzemiosła ustalano na 15 zł, z czego 5 zł pozostawało w cechu, natomiast 8 zł musiało być odprowadzone do Grupy Rzemiosł w Warszawie, a tylko 2 zł na rzecz Powiatowej Grupy. Po stronie wydatków musiano też przewidzieć subwencję dla Instytutu Doskonalenia Zawodowego w Warszawie, ewentualnie dla bursy uczniowskiej lub kuchni, jeśli takie były zorganizowane w powiecie. Pieniądze ze składek miały być gromadzone na kontach bankowych, których otwarcie uzależnione było od zgody Grupy Rzemiosł, przy czym w kasie cechowej nie mogło być więcej niż 300 zł na wydatki bieżące.

²⁸ APL, PGRzŁ, sygn. 25, k. 3, 4; Ścisłjsza kontrola cechów wiązała się z tendencjami władz do koncentracji produkcji i włączenia produkcji rzemieślniczej do potrzeb wojennych; por. B. Ratyńska, *Luźność i gospodarka...*, op. cit., s. 253.

²⁹ Składka zasadnicza na rzecz cechu miała wynosić 5 zł miesięcznie od warsztatu, ale cech mógł również ustalić składki dodatkowe od zatrudnionych w warsztacie (ibidem, sygn. 75, k. 3).

Zaprowadzona w końcu 1943 r. przez kancelarie poszczególnych cechów własna dokumentacja obejmowała: księgi inwentarzowe, księgi ogólne przychodów i rozchodów (dzienniki główna), księgi dochodów budżetowych, księgi rozchodów i księgi sum przechodnich. Te ostatnie stanowiły gotowe druki ksiąg z rubrykami w języku polskim i niemieckim. Niektóre z cechów prowadziły nadal księgi kasowe jeszcze według wzoru przedwojennego. Poza wymienioną wyżej dokumentacją finansową każdy z cechów zobowiązany był do przechowywania umów o naukę z uczniami wraz z rejestrem terminatorów, dokumentacji zebrań zarządu (księgi protokołów) oraz komisji do przeprowadzania egzaminów mistrzowskich i czeladniczych.

W 1944 r. wszystkie Powiatowe Grupy Rzemiosł w dystrykcie warszawskim zobligowane zostały do kontroli cechów i składania na ich podstawie comiesięcznych meldunków o zakładach rzemieślniczych, wykonujących prace na rzecz przemysłu wojennego. W tym celu opracowane zostały przez okręgową izbę Grupy Rzemiosł w Warszawie dwa wzory druków: jeden – przeznaczony na sprawozdania zbiorowe w grupie powiatowej, a drugi – dla poszczególnych cechów. Zestawienia miały m.in. uwzględniać wielkości zaangażowanego kapitału w produkcję zakładów dla różnych formacji wojskowych, obrony cywilnej i urzędów niemieckich. W teorii sprawozdania te miały służyć zapewnieniu „ochrony” i „opieki” zakładom rzemieślniczym, w praktyce były kolejną formą zmuszenia rzemiosła do jeszcze większych świadczeń na rzecz wojennej gospodarki Rzeszy³⁰.

Okres powojenny

Po ustaniu działań wojennych w miejsce Powiatowej Grupy Rzemiosł powołany został Powiatowy Związek Cechów w Łowiczu, który podlegał związkowi szczebla wojewódzkiego. W związku z powrotem powiatu łowickiego do województwa łódzkiego nadzór nad nimi objęła Izba Rzemieślnicza w Łodzi. Powołane z jej polecenia tymczasowe zarządy istniejących cechów otrzymały zezwolenie na opiniowanie podań o prowadzenie zakładów rzemieślniczych, miały ponadto zwołać walne zebrania członków w celu wyboru nowych władz. Mianowani przez Izbę kierownicy Powiatowych Związków Cechów nosili tytuł pełnomocników Izby Rzemieślniczej³¹.

Na podstawie rozporządzenia ministra przemysłu z dniem 1 lipca 1945 r. straciły ważność wszelkie dowody rzemieślnicze, wydane w czasie okupacji niemieckiej w języku polskim lub niemieckim, jak też świadectwa złożonego egza-

³⁰ Poddanie kontroli cechów wiązało się z tendencjami władz do koncentracji produkcji i włączenia produkcji rzemieślniczej na potrzeby wojenne, przy jednoczesnym wzroście podatkowym na rzecz całej gospodarki Rzeszy. Z zachowanej w aktach łowickich korespondencji wynika, iż prośba kierownika Powiatowej Grupy o zebranie danych przez cechy pozostało bez echa, co spowodowało wydanie przez niego polecenia o osobistym stawieniu się cechmistrzów w siedzibie Powiatowej Grupy (APL, PGRzL, sygn. 4, k. 70-72); zob. też B. Ratyńska, *Ludność i gospodarka...*, op. cit., s. 253.

³¹ APL, PGRzL, sygn. 75, k. 28.

minu czeladniczego i mistrzowskiego, legitymacje osobiste Izby Rzemieślniczej, karty rzemieślnicze itp.³² Niemniej działające cechy łowickie prowadziły dokumentację na tych samych zasadach, co wcześniej, kontynuując wpisy w rozpoczętych już księgach rachunkowych i rejestrach. To samo dotyczyło ksiąg protokółów zebrań zarządów i rejestrów terminatorów, odbywających naukę u majstrów oraz rejestr i skorowidz rzemieślników według grup rzemiosł. Zmianie uległy tylko wzory preliminarzy budżetowych, przygotowanych już wyłącznie w języku polskim. Budżety musiały teraz uzyskać akceptację łódzkiej Izby Rzemieślniczej, która przeprowadzała również coroczną rejestrację rzemieślników³³. Według rejestru z 1945 r., na obszarze powiatu łowickiego w 9 branżach działało ogółem 174 rzemieślników³⁴.

Po wejściu w życie dekretu z dnia 3 kwietnia 1948 r. o częściowej zmianie prawa przemysłowego wprowadzono obowiązek przynależności wszystkich rzemieślników do cechu³⁵. Cechy miały być powoływane przez naczelników wojewódzkich wydziałów przemysłu i handlu, „na wniosek właściwej izby rzemieślniczej, określając ich siedziby, okręgi oraz rzemiosła przynależne do poszczególnych cechów”. Warunkiem założenia cechu było skupienie minimum 50 rzemieślników z niezbyt odległego regionu.

W Łowiczu utworzono Okręgowy Związek Cechów Rzemieślniczych, który wraz z ekspozyturą w Skierniewicach skupiać miał cechy z powiatu łowickiego i skierniewickiego oraz miast, Łowicz, Skierniewice i Głowno³⁶. W gestii referatu przemysłu i handlu Starostwa Powiatowego pozostało wydawanie kart rzemieślniczych, będących jednocześnie potwierdzeniem zgłoszenia prowadzonego rzemiosła. Nowo otwarte warsztaty zgłaszane były następnie Izbie Rzemieślniczej w Łodzi. Niestety akta Okręgowego Związku w Łowiczu nie zachowały się do naszych czasów.

Zarządzeniem wojewody łódzkiego z 6 grudnia 1949 r. na całym obszarze województwa łódzkiego powołane zostały z dniem 1 stycznia 1950 r. cechy zjednoczone³⁷. Z wyjątkiem Cechu Fryzjerów w Łowiczu, który wszedł do powołanego przez prezydenta miasta Cechu Fryzjerów w Łodzi, w Łowiczu powstały, obejmujące teren całego powiatu, następujące cechy zjednoczone:

- Cech Rzemiosł Budowlanych i Drzewnych (byłe cechy budowlany i stolarzy);
- Cech Rzemiosł Metalowych i Elektrotechnicznych (byłe cechy kowali, ślusarzy i blacharzy);
- Cech Rzemiosł Skórzanych (byłe cechy szewców i cholewkarzy oraz krawców);
- Cech Rzemiosł Spożywczych (byłe cechy piekarzy, rzeźników i wędliniarzy).

³² Zob. E. i W. Bagiński, *Historia rzemiosła...*, op. cit., s. 353.

³³ APŁ, Starostwo Powiatowe Łowickie w Łowiczu, sygn. 519, k. 31-32.

³⁴ Ibidem, PGRzŁ, sygn. 10.

³⁵ Dz.URP nr 18, poz. 130.

³⁶ NN, *Okręgowy Związek Cechów Rzemieślniczych organizuje rzemiosło pow. łowickiego i skierniewickiego*, „Życie Mazowieckie” (z 9 maja) 1948 nr 127, s. 5.

³⁷ „Łódzki Dziennik Wojewódzki dla obszaru województwa łódzkiego” 1949 nr 24, poz. 208.

Powyższe cechy weszły w skład utworzonego zarządzeniem Ministra Przemysłu Drobnego i Rzemiosła w 1951 r. Okręgowego Związku Cechów w Łowiczu, który zasięgiem swego działania poza łowickim obejmować miał również powiat skierniewicki³⁸. W 1953 r. nastąpiła reorganizacja okręgowych związków cechów działających na terenie województwa łódzkiego. Okręgowy Związek Cechów w Łowiczu został na mocy zarządzenia nr 81 z dnia 26 marca 1953 r. Ministra Przemysłu Drobnego i Rzemiosła rozwiązany i włączony do Okręgowego Związku Cechów w Skierniewicach³⁹. Jego sukcesorem był następnie działający od połowy lat 50. XX w. Cech Rzemiosł Różnych w Łowiczu, skupiający rzemieślników różnych specjalności z Łowicza i powiatu łowickiego.

Znaczenie akt

Akta Powiatowej Grupy Rzemiosł na powiat łowicki w Łowiczu stanowią rzadko spotykaną w archiwach pozostałość dokumentacyjną, umożliwiającą podjęcie badań nad stanem rzemiosła na obszarze jednego powiatu w latach II wojny światowej. Brak wcześniejszego rozpoznania przynależności zespołowej akt miał w ich przypadku taki skutek, iż nie były one w praktyce zupełnie wykorzystywane przez historyków⁴⁰. Warto przy tym zauważyć, iż praktyka kancelaryjna Powiatowej Grupy w Łowiczu nie odbiegała z pewnością od stosowanej w innych grupach rzemiosł ośrodków powiatowych dystryktu warszawskiego, choć brak opracowań na ich temat nie pozwala obecnie na porównania.

Podstawowe znaczenie dla ustalenia struktury i funkcjonowania Powiatowej Grupy Rzemiosł w Łowiczu, wchodzących w jej skład poszczególnych cechów i grup fachowych rzemiosła, a także instytucji je nadzorujących, mają w zespole akta ogólne, którym w kancelarii biura nadawano tytuł „Różne”. Zawierają one stosunkowo bogaty materiał do poznania organizacji rzemiosła w powiecie łowickim. W dokumentacji zespołu zachowały się m.in. kopie protokołów zebrań (konferencji) Izby Rzemieślniczej w Warszawie z pełnomocnikami powiatowymi i jej pism okólnych, w których podawane są np. zasady otrzymywania surowców i materiałów do produkcji, prowadzenia księgowości czy organizowania egzaminów czeladniczych i mistrzowskich. Podobną rangę mają liczne okólniki i zarządzenia Grupy Rzemiosł w Izbie Okręgowej w Warszawie, odkrywające jasno zamierzenia, jak i oczywisty charakter polityki okupanta wobec polskiego rzemiosła. Sporo miejsca zajmują ponadto wykazy liczbowe i imienne czynnych warsztatów rzemieślniczych różnych specjalności z całego powiatu, sprawozdania miesięczne z działalności Powiatowej Grupy i sprawozdania z kursów zawodowych, wykazy składów komisji kwalifikacyjnych do przeprowadzanych egzaminów opiniowanych przez Izbę Rzemieślniczą i in.

³⁸ „Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej w Łodzi” 1951 nr 3, poz. 11.

³⁹ Ibidem, 1953 nr 5, poz. 35.

⁴⁰ Por. J. Maciejak, *W czasie II wojny...*, op. cit., s. 421-423, który pisząc o rzemiośle w okresie okupacji hitlerowskiej opiera się wyłącznie na aktach miejskich, a sprawy organizacji rzemiosła zupełnie pomija.

W zespole zachowała się również osobna teczka spraw Podgrupy Rzemiosł w Skierniewicach, zawierająca cenne dane o zakładach rzemieślniczych i działalności uruchomionego tam biura powiatowego. Ciekawy materiał badawczy stanowi ponadto książka protokołów zebrań komisarycznych cechmistrzów wszystkich grup rzemiosł w Łowiczu, z wpisami od 7 listopada 1940 r. do 1 maja 1941 r. Pozwala ona m.in. na dokładne wejście w sprawy, którymi zajmował się pełnomocnik Izby Rzemieślniczej, a jednocześnie poznanie większości problemów, z jakimi borykało się rzemiosło łowickie w warunkach okupacji niemieckiej. Niezwykle też cenne dla obrazu funkcjonowania kancelarii obu biur powiatowych stanowią protokoły ich lustracji przeprowadzonych przez delegatów Izby w 1941 r.

Dużą rangę do badań nad historią społeczno-gospodarczą posiadają również rejestry i wykazy rzemieślników z poszczególnych grup branżowych. Umożliwiają one nie tylko poznanie rodzajów i specjalności rzemieślniczych, ustalenie nazwisk i adresów właścicieli warsztatów czy wielkości posiadanego przez nich kapitału, ale także określenie zmian w strukturze zawodowej rzemieślników, spowodowane potrzebami ludności na określone usługi i towary w różnych okresach okupacji itp.

Zachowana dokumentacja poszczególnych grup rzemiosł i cechów przedstawia dość niejednorodny materiał. Najwięcej miejsca zajmują w niej sprawy finansowe. W pierwszym rzędzie są to księgi kasowe i rachunkowe, preliminarze i budżety, dające w miarę wszechstronny obraz przychodów i wydatków wszystkich niemal cechów. Drugą grupę akt stanowią tu – nie wszędzie niestety zachowane – protokoły posiedzeń zarządów i walnych zebrań, statuty organizacyjne cechów oraz rejestry terminatorów i umowy z uczniami o naukę zawodu.

Szczególnie ważne dla pokazania działalności określonych branż rzemiosła są księgi protokołów, w których natrafić można na wiele interesujących informacji o problemach poszczególnych cechów oraz o zmianach, jakie zachodziły w ich funkcjonowaniu od czasów okupacji po pierwsze lata powojenne. Oprócz typowych spraw organizacyjnych związanych z wyborem starszego cechu i członków zarządu, znajdujemy w nich także odbicie aktualnych wówczas problemów politycznych i społecznych miasta i powiatu, jak również całego państwa.